

รัฐกับพระพุทธศาสนา : ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย

The State and Buddhism: The Power Relations Between the State and the Thai Sangha

^{1*}พระครูธรรมคุต (สุทธิพจน์ สัพโส), ²เกษฎา ผาทอง และ ³สุกิจ ชัยมุสิก

^{1*}Phrakhrudhammakut (Suttipot Sappaso), ²Ketsada Phathong and ³Sukit Chaimusik

*Corresponding Author**

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Mahamakut Buddhist University, Thailand

E-mail: ^{1*}Suttipot555@gmail.com

Received November 28, 2023; Revised December 19, 2023; Accepted January 5, 2024

บทคัดย่อ

การปกครองคณะสงฆ์ได้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาลโดยมีพระพุทธเจ้าเป็นผู้ปกครองสงฆ์สูงสุด ในช่วงระยะต้นพุทธกาลยังไม่มีการบัญญัติพระวินัย เพราะพระสงฆ์ส่วนใหญ่ที่เข้ามาอุปสมบทล้วนแล้วแต่มีเจตนารมณ์เดียวกันคือ การเข้ามาประพฤติพรหมจรรย์เพื่อให้ได้บรรลุธรรมขั้นสูงสุดคือพระนิพพาน การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์ คือ 1) เพื่อศึกษาความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย 2) เพื่อศึกษาบทบาทความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย 3) เพื่อวิเคราะห์แนวโน้มและทิศทางความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย การวิจัยแบ่งออกเป็น 3 ระยะ คือ ระยะที่ 1 ใช้การวิจัยเชิงเอกสาร ระยะที่ 2 ใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 30 รูป/คน ระยะที่ 3 ใช้การสนทนากลุ่มเฉพาะกับผู้ทรงคุณวุฒิและผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 12 รูป/คน วิเคราะห์ข้อมูลจากทั้งสามระยะโดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบทและตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูลโดยใช้เทคนิคสามเส้า

ผลการวิจัยพบว่า ระยะที่ 1 พบว่า พระพุทธศาสนาภายใต้รัฐเป็นลักษณะของการหนุนเสริมเรื่องของการให้แนวทางในการปกครอง ตัวอย่างกรณีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงวางหลักการเมืองการปกครองเอาไว้แก่เจ้าลิจฉวี ซึ่งได้ปกครองแบบสามัคคีธรรมหรือสหพันธรัฐซึ่งถือว่ามี การปกครองที่ถือครองข้างที่จะเป็นประชาธิปไตยมากที่สุดในยุคนั้น

ระยะที่ 2 พบว่า รัฐทำหน้าที่อุปถัมภ์บำรุงคุ้มครองทางฝ่ายศาสนา คณะสงฆ์มีบทบาทต่อการเมืองการปกครองมาโดยตลอด เพราะศาสนาไม่ได้เกิดขึ้นและดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่เป็นส่วน

หนึ่งของสังคม เกี่ยวเนื่องกับชีวิตของผู้คนและสถาบันต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม

ระยะที่ 3 พบว่า พุทธศาสนาทำหน้าที่เป็นพลังที่สร้างสรรค์บูรณาการของสังคม เป็นสถาบันที่ถ่ายทอด ปณิธานวัฒนธรรม และจริยธรรมทางสังคม ต้องทำหน้าที่เป็นกลไกควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในสังคม สร้างความเท่าเทียมกันในทางสังคมทั้งทางด้านการเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ตามแนวทางของพระพุทธเจ้า

คำสำคัญ: รัฐ; พุทธศาสนา; อำนาจ; คณะสงฆ์ไทย

Abstract

Sangha governance has existed since the Buddha's time, with the Lord Buddha as the supreme ecclesiastical ruler. During the early period of the Buddha, the Vinaya had not been established. Because most monks who come to ordination have the same intention. Entering into the practice of celibacy in order to attain the highest level of Dhamma is nirvana. The objectives of this qualitative research study were: 1) to study the power relations between the state and the Thai Sangha; 2) to study the role of power relations between the state and the Thai Sangha; and 3) to analyze the trend and direction of the power relations between the state and the Thai Sangha. The research was divided into three phases: Phase 1 involved documentary research. Phase 2 involved in-depth interviews with key informants, totaling 30 individuals. Phase 3 included focused group interviews with qualified individuals and experts, totaling 12 individuals. Data analysis across all three phases employed content analysis techniques within the context and verified data completeness using triangulation techniques.

The research revealed that, in Phase 1, it was found that Buddhism under the state exhibited a characteristic in terms of providing guidance in governance. An example was the case of the Lord Buddha laying down political principles and governance to King Licchavi, who governed in a moral and democratic manner, or confederation, considered to be one of the most democratic forms of governance at that time.

In Phase 2, it was found that the state played a role in supporting and protecting the religious aspects. The Sangha had a continuous role in politics and governance because Buddhism did not emerge and exist in isolation but was an integral part of society, interconnected with people's lives and various institutions, including those related to the economy, politics, and culture.

In Phase 3, it was found that Buddhism serves as a constructive force for the harmonization of society. It is an institution that transmits and instills culture and social ethics, with the responsibility of functioning as a mechanism to control the behavior of members of society. It aims to create equality in all aspects of society, including the economy, society, and politics, following the teachings of the Lord Buddha.

Keywords: State; Buddhism; Power; Thai Sangha

บทนำ

การปกครองคณะสงฆ์ได้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาลโดยมีพระพุทธเจ้าเป็นผู้ปกครองสงฆ์สูงสุด ในช่วงระยะต้นพุทธกาลยังไม่มีการบัญญัติพระวินัย เพราะพระสงฆ์ส่วนใหญ่ที่เข้ามาอุปสมบทล้วนแล้วแต่มีเจตนารมณ์เดียวกันคือ การเข้ามาประพบัติพรหมจรรย์เพื่อให้ได้บรรลุธรรมขั้นสูงสุดคือพระนิพพาน อีกทั้งพระสงฆ์ส่วนใหญ่มีคุณธรรมขั้นสูงเป็นพระอริยบุคคลหรือโดยส่วนใหญ่พระสงฆ์มีความประพฤติดีปฏิบัติชอบ พระสงฆ์ในระยะต้นจึงยังไม่มีความประพฤติที่เสื่อมเสียเกิดขึ้นมากนัก ต่อมาเมื่อมีผู้ที่เข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนามากขึ้น เจตนาในการบวชตลอดถึงพื้นเพอัธยาศัยก็ต่างกันจึงเกิดความไม่เรียบร้อยขึ้น ในช่วงระยะหลังนี้จึงต้องมีการปกครองสงฆ์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513)

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศไทยนับถือมาช้านาน โดยมีพระภิกษุสงฆ์เป็นองค์ประกอบสำคัญของพระพุทธศาสนา ที่มีหน้าที่สืบทอดและส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้มั่นคงสืบไป ในขณะเดียวกัน สงฆ์ต้องมีวัตรปฏิบัติที่ดีและอยู่ในพระธรรมวินัย 227 ข้อ อย่างเคร่งครัด อีกทั้งต้องอยู่ภายใต้ข้อบังคับทางกฎหมายของรัฐด้วยเช่นกัน ซึ่งสถาบันพระพุทธศาสนาเป็นหนึ่งในองค์ประกอบที่สำคัญของประเทศไทยที่เริ่มมีการใช้รัชสมัยรัชกาลที่ 6 เมื่อปี พ.ศ. 2460 (ชาติ=สีแดง, ศาสนา=สีขาว, พระมหากษัตริย์=สีน้ำเงิน) อันเป็น 3 สถาบันหลักของชาติ ที่คนไทยทุกคนมีหน้าที่พิทักษ์รักษาไว้ซึ่งความเป็นชาติ ศรัทธายึดมั่นในศาสนา และเทิดทูนสถาบันพระมหากษัตริย์ให้คงอยู่ตลอดไป (หมวด 4 หน้าที่ของชนชาวไทย ในรัฐธรรมนูญ ฉบับ พ.ศ. 2550 แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2554 มาตรา 70) (นคร พจนรพงษ์, 2554)

พระพุทธศาสนาต่อสังคมไทยในฐานะเป็นสถาบันหลักของสังคมไทย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2550) วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนในด้านการศึกษา พระสงฆ์เป็นผู้อบรมสั่งสอนจัดการศึกษาเล่าเรียน ถึงแม้ในปัจจุบันบทบาทเหล่านี้จะลดน้อยลงไป เนื่องจากสาเหตุใดก็ตาม สิ่งที่ควรคำนึงถึงก็คือ พระพุทธศาสนามีความสำคัญทางการศึกษา โดยมีบทบาทอยู่ 2 ประการ คือ 1) วัดเป็นศูนย์กลางการศึกษาเล่าเรียนของชุมชน และพระสงฆ์เป็นครูผู้ทำหน้าที่อบรมสั่งสอน มีประเพณีบวชเรียน 2) นอกจากวัดเป็นแหล่งศิลปวิทยาการ เป็นแหล่งศึกษาค้นคว้าต่างๆ องค์ความรู้ต่างๆ

การแพทย์แผนโบราณ ด้านยาสมุนไพร ด้านภาษา นอกจากวัดเป็นศูนย์กลางในด้านพิธีกรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ เป็นแหล่งสังคมสงเคราะห์ เช่น เป็นศูนย์ฝึกวิชาชีพของชุมชน ศูนย์รับเลี้ยงเด็กเล็ก ศูนย์สงเคราะห์ผู้ป่วยโรคเรื้อรังต่างๆ เป็นต้น ส่วนพระภิกษุที่ทำหน้าที่เป็นผู้นำทางจิตใจและผู้นำทางสังคม เช่น ผู้นำในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ผู้นำในการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น และผู้นำทางการอบรมจิตใจของคนในสังคมให้ตั้งงาม เป็นต้น ด้านศิลปกรรม พุทธสถานตั้งแต่ในอดีตถึงปัจจุบัน มีการก่อสร้างมาด้วยจิตศรัทธาต่อพระพุทธรูปของพุทธศาสนิกชน จึงก่อให้เกิดความปราณีตงดงาม แสดงความเป็นศิลปะอย่างสูงส่ง และแสดงถึงความรุ่งเรืองของพระพุทธรูปศาสนาในแต่ละยุคสมัย การก่อสร้างพุทธสถานเหล่านี้นอกจากจะทูลเกล้าถวายกำลังกายและกำลังทรัพย์แล้ว ยังทูลเกล้าถวายจิตใจที่ตั้งงาม เคารพเลื่อมใสในพระพุทธรูปศาสนาด้วย เป็นการทำบุญกุศล และเป็นสถานที่ปฏิบัติศาสนกิจของพระภิกษุ และพุทธศาสนิกชนเป็นสถานที่สืบทอดพระพุทธรูปศาสนาให้ยั่งยืนถาวรและเพื่อเชิดชูความรุ่งเรืองของพระพุทธรูปศาสนา ดังนั้น วัดจึงเป็นแหล่งรวมศิลปกรรมแขนงต่างๆ ทั้งในการจิตรศิลป์ สถาปัตยกรรม ประติมากรรม เป็นต้น

กรณีดังกล่าวมิได้ปรากฏขึ้นเฉพาะกลุ่มสงฆ์ที่ประท้วงเพื่อต่อต้านรัฐบาลเพื่อเรียกร้องความต้องการเท่านั้น แต่บางสถานการณ์พระสงฆ์บางกลุ่มได้สนับสนุนท่าทีของรัฐบาลให้ดำเนินการบางอย่างโดยการตีความหลักการทางพระพุทธรูปศาสนาเพื่อให้รัฐบาลเกิดความชอบธรรมในการตัดสินใจทางการเมืองดังเช่นกรณีของพระกิตติวุฒโฑ ที่ชี้ว่า “การฆ่าคอมมิวนิสต์ไม่บาป” (สมบุญ สุขสำราญ, 2527) แนวทางดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า พระสงฆ์บางรูปทั้งในประเทศศรีลังกา พม่า กัมพูชา และประเทศไทยกลายเป็นเครื่องมือของนักการเมือง เพื่อให้การเมืองสามารถสร้างความชอบธรรมในการดำเนินการบางอย่างแม้บางอย่างจะไม่สอดคล้องกับหลักการในพระพุทธรูปศาสนาก็ตาม

รัฐหรืออาณาจักรนั้นมีบทบาทและหน้าที่สำคัญ 2 ประการต่อพระพุทธรูปศาสนา คือ การอุปถัมภ์บำรุงคุ้มครอง นอกจากรัฐมีหน้าที่ในการจัดการรักษาคุ้มครองป้องกันโดยชอบธรรมแก่สมณพราหมณ์ทั้งหลายแล้ว ยังมีบทบาทและหน้าที่ในการรักษาสถาบันพระสงฆ์กับสมณพราหมณ์ที่ประพฤติดีปฏิบัติชอบ นำเอาธรรมะมาใช้ปฏิบัติ เป็นผู้ให้ธรรม ประพฤติชอบธรรมและปกครองแผ่นดินโดยธรรม รวมทั้งให้ความเป็นธรรมแก่ผู้ที่อยู่ใต้ปกครอง ส่วนฝ่ายพุทธจักรนั้น ก็มีหน้าที่โดยตรงในการศึกษาธรรม และแนะนำสั่งสอนเผยแผ่ธรรมแก่ประชาชน ให้มีความรู้ความเข้าใจถูกต้อง ให้ประพฤติปฏิบัติอยู่ในศีลธรรมและรู้จักฝึกอบรมจิตใจและปัญญา ให้ประชาชนอยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุข ประพฤติดีปฏิบัติชอบแล้ว ก็จะช่วยให้แผ่นดินมีความสงบสุขด้วย

ประวัติศาสตร์ของพระพุทธรูปศาสนาที่ผ่านมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน จะเห็นได้ถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพระพุทธรูปศาสนาตามหลักการดังกล่าวมานี้ แม้ในทางรัฐจะมีรูปแบบการปกครองเป็นแบบใดก็ตาม จนกลายเป็นธรรมเนียมที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพระพุทธรูปศาสนาหรือกับพระสงฆ์ในพระพุทธรูปศาสนาว่า รัฐมีหน้าที่อุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์ แม้แต่ผู้ที่

อยู่ในเพศศฤงคารก็เคยกระทำการร้ายมา เมื่อบวชแล้วก็ได้รับความคุ้มครองรักษาได้รับการเคารพนับถือ (ธนภณ สมหวัง, 2565)

ปัจจุบันการปกครองสงฆ์ภายใต้กฎหมายพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับ พ.ศ.2505 อันเป็นเหตุของปัญหาการปกครองคณะสงฆ์ในด้านต่าง ๆ ตามมา ที่ทำให้สังคมไทยเกิดความเคลือบแคลงสงสัยว่า “สถาบันพระพุทธศาสนากับสถาบันการเมืองไปเกี่ยวข้องกันได้อย่างไร” และด้วยความรู้ลึกของพุทธศาสนิกชนชาวไทยส่วนใหญ่มองว่า ศาสนากับการเมืองไม่ควรยุ่งเกี่ยวกัน เพราะศาสนาเป็นเรื่องของความสะอาดบริสุทธิ์ศาสนาเป็นสถาบันที่ควรอยู่เหนือความขัดแย้งทั้งปวง เพราะด้วยหลักธรรมวินัย พระสงฆ์ทุกรูปต้องยึดถือประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด (ในปาฏิโมกข์ 227 ข้อ) เป็นอันดับแรก ที่พุทธศาสนิกชนทั่วไปรับรู้ได้ ส่วนกฎระเบียบข้อบังคับของมหาเถรสมาคม ซึ่งตราขึ้นให้สอดคล้องกับธรรมวินัยและกฎหมายของรัฐ ตลอดจนกฎหมายพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ที่รัฐกำหนดขึ้นเพื่อควบคุมคณะสงฆ์และสถาบันพระพุทธศาสนา ที่ประชาชนทั่วไป (ส่วนใหญ่) ไม่รู้ถึงกฎระเบียบข้อบังคับทั้ง 2 ส่วนนี้ (กฎมหาเถรสมาคม และพระราชบัญญัติ) ว่าสงฆ์ต้องประพฤติปฏิบัติตาม เมื่อเกิดปัญหาความขัดแย้งต่อการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชจึงทำให้เกิดการวิพากษ์คณะสงฆ์และการเมืองไปต่าง ๆ นา ๆ ล้วนไม่เกิดผลดีต่อภาพรวมของประเทศ ซึ่งศาสนานั้นเป็นเรื่องของความละเอียดอ่อนหากเกิดความขัดแย้งในเรื่องของศาสนารังแต่จะนำพาสังคมในประเทศไปสู่ความขัดแย้งที่รุนแรงและมากขึ้น

คณะสงฆ์เป็นองค์กรที่สำคัญอย่างยิ่งต่อสถาบันพระพุทธศาสนา เมื่อเกิดปัญหาจากการบังคับใช้กฎหมายพระราชบัญญัติคณะสงฆ์โดยรัฐ จะเห็นได้ว่าส่งผลกระทบต่อคณะสงฆ์ในด้านต่าง ๆ ซึ่งสร้างความเสื่อมเสีย และอาจจะก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างรัฐกับองค์กรสงฆ์ รวมไปถึงในสังคมส่วนอื่น ๆ ศาสนาเป็นเรื่องที่เปราะบางอย่างมาก อีกทั้งชั้นดีธรรม (ชั้นดีธรรม คือความอดทนอดกลั้นได้ต่อสภาวะการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น) ของสังคมไทยปัจจุบันได้ลดน้อยถอยลง รวมไปถึงความไม่เข้าใจในหลักธรรมคำสอนที่ถูกต้องแท้จริง จึงก่อให้เกิดความขัดแย้งได้อย่างง่ายดาย ด้วยสภาวะการณ์ดังกล่าวประชาชนคนไทยยิ่งควรมึนงงยึดเหนี่ยวจิตใจที่เป็นสติปัญญาเพื่อเป็นวัคซีนให้กับชีวิต (วัคซีนชีวิตในที่นี้คือการศึกษาลหลักธรรมคำสอนต่าง ๆ ที่เป็นแก่นแท้ของศาสนา จนสามารถนำไปประยุกต์ใช้และแก้ไขปัญหในชีวิตประจำวันได้เป็นอย่างดี) ที่จะสามารถนำพาพวกเขาให้ดำเนินชีวิตไปข้างหน้าอย่างปลอดภัย มั่นคงและมีความสุข และเพื่อป้องกันความเสื่อมศรัทธาของประชาชนคนไทยต่อคณะสงฆ์และสถาบันพระพุทธศาสนาจนนำสังคมไทยไปสู่ “ฆราวาสนิยม” (Secularism) (ฆราวาสนิยม คือการแยกศาสนาออกจากวิถีชีวิตของสังคม ศาสนาจะกลายเป็นเรื่องของปัจเจกชนเท่านั้น) จึงควรเร่งหาทางแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างเร่งด่วน (วัลลภนา แสงไพศวรรค์, 2559)

ในการศึกษาเรื่อง “รัฐกับพระพุทธศาสนา : ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย” จึงเป็นการศึกษาความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงบทบาทของพระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญต่อสังคมไทยทั้งด้านวัตถุและจิตใจ กับการได้รับการส่งเสริมสนับสนุนและการออกกฎ ระเบียบข้อบังคับ

ซึ่งบางครั้งอาจขัดแย้งต่อพระธรรมวินัยและจารีตประเพณีดั้งเดิมของสังคมไทย ประการต่างๆ เหล่านี้ จะหาข้อสรุปอย่างไรในการปรับตัวของรัฐกับพระพุทธศาสนาให้ดำรงคงอยู่ในสภาวะสังคมโลกที่เปลี่ยนแปลงไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย
2. เพื่อศึกษาบทบาทความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย
3. เพื่อวิเคราะห์แนวโน้มและทิศทางความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย

การทบทวนวรรณกรรม

การวิจัยได้ใช้แนวคิด ทฤษฎี ที่เกี่ยวข้องกับ รัฐกับพระพุทธศาสนา : ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย โดยแต่ละแนวคิด ทฤษฎี จะเป็นปัจจัยสนับสนุนนำไปสู่การดกลักข้อสรุปสร้างเป็นกรอบแนวคิดในการวิจัย โดยแบ่งแนวคิด ทฤษฎี ออกเป็น 4 ตอน ได้แก่

1. แนวคิดเกี่ยวกับอำนาจ เป็นการกำกับ ควบคุม กลไกความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพระพุทธศาสนา (บวรศักดิ์ อุวรรณโณ, 2550) สำหรับอำนาจสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาหลักการทั่วไป สรุปได้เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ด้าน คือ 1) Power (อำนาจ) เป็นอำนาจที่ซ่อนเร้นภายใน (Potential Force) ของผู้นำ เป็นอำนาจที่พร้อมจะให้ผู้ นำได้นำไปใช้ ผู้นำได้รับอำนาจจากหน่วยงานหรือองค์การ โดยใช้สิทธิที่จะสั่งการประมวลผล ให้รางวัลหรือลงโทษภายในขอบเขตที่กำหนด 2) Influence (อิทธิพล) เป็นคำที่มีได้แสดงความหมายในทางที่ไม่ดี อิทธิพลเป็นรูปหนึ่งของอำนาจ (Force) และเป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล โดยที่การกระทำของบุคคลหนึ่ง มีผลกระทบต่อความคิด ทศนคติ หรือการกระทำของอีกบุคคลหนึ่ง การใช้อิทธิพลมีรูปแบบต่างๆ เช่น การจูงใจ การเกลี้ยกล่อม การเสนอแนะ เป็นต้น โดยเมื่อผู้นำใช้อิทธิพลผู้ตามจะเชื่อฟังและปฏิบัติตาม ทั้ง ๆ ที่ผู้ตามมีสิทธิที่จะใช้ดุลยพินิจว่าควรจะทำตามหรือไม่ 3) Authority (อำนาจหน้าที่หรือสิทธิอำนาจ) เป็นอำนาจที่องค์การมอบให้กับผู้ดำรงตำแหน่ง เพื่อที่จะได้ปฏิบัติภารกิจขององค์การได้สำเร็จ เมื่อบุคคลได้รับมอบหมายหน้าที่ให้ปฏิบัติ บุคคลนั้นก็จะมีความรับผิดชอบ ดังนั้น อำนาจหน้าที่จึงเป็นสิทธิที่ผู้นำจะทำทุกอย่างในสิ่งที่จำเป็นเพื่อปฏิบัติสิ่งที่ต้องรับผิดชอบให้สำเร็จ อำนาจหน้าที่เป็นสิทธิที่ผู้นำจะตัดสินใจว่าควรจะทำอย่างไร สิทธิที่จะปฏิบัติสิ่งนั้นเอง หรือมอบให้ผู้อื่นปฏิบัติ อำนาจหน้าที่จะเกิดขึ้นได้ถ้าผู้ตามยอมรับ (สุเทพ พงศ์ศรีวัฒน์, 2548)

2. แนวคิดเกี่ยวกับรัฐ เกิดจากการยอมรับคำว่า "อำนาจ" (le pouvoir) ที่เรียกกันว่าอำนาจรัฐ (le pouvoir d'Etat) ซึ่งสืบเนื่องมาจากอำนาจสูงสุดในการปกครองรัฐที่เรียกกันว่า อำนาจอธิปไตย อำนาจรัฐแสดงถึงการมีอำนาจของผู้ปกครองรัฐที่มีอยู่เหนือผู้ที่อยู่ใต้การปกครองหรือพลเมืองของรัฐ

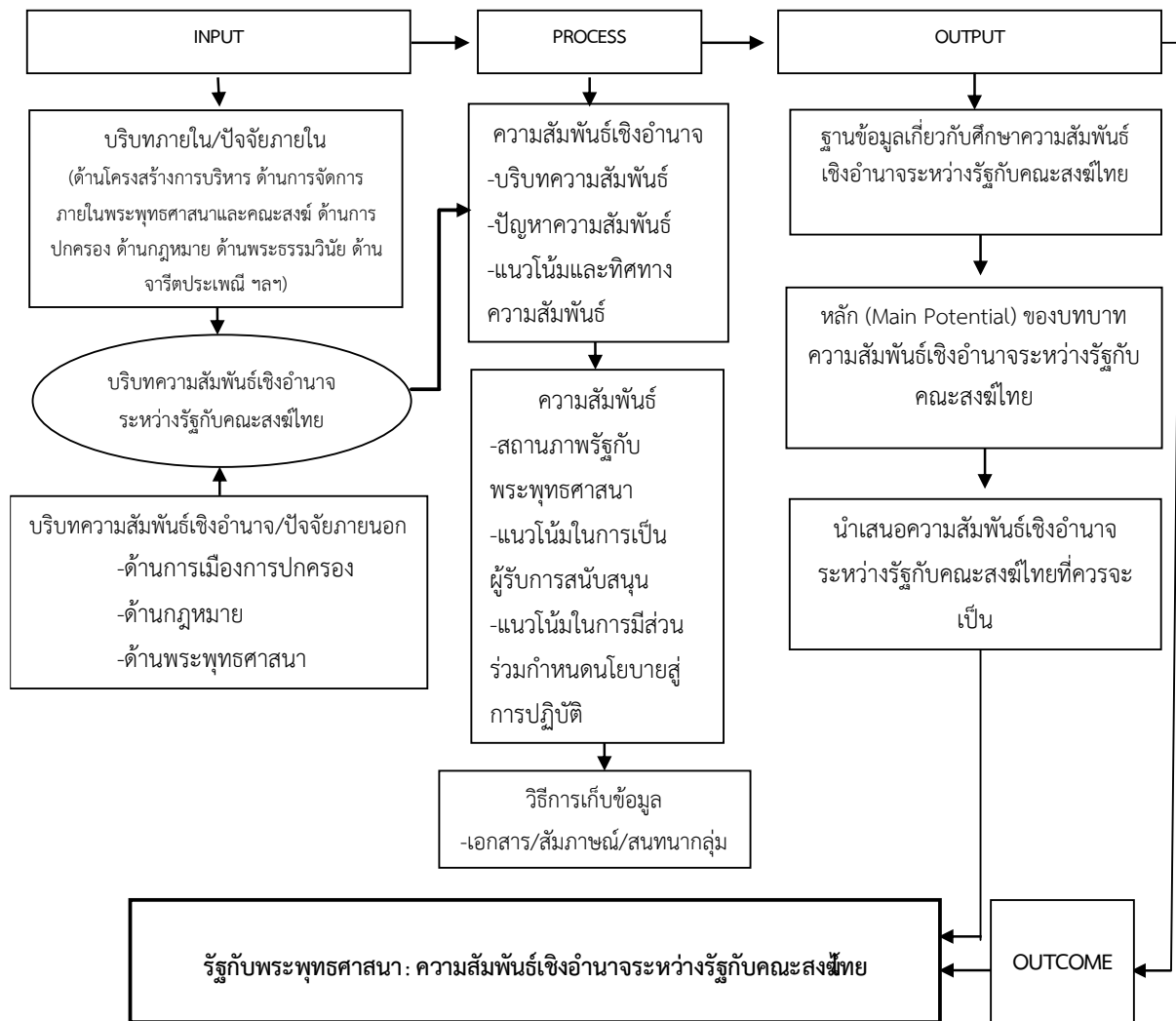
อันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชนของรัฐที่อยู่บนพื้นฐานแห่งความไม่เท่าเทียมกัน (พงษ์พันธ์ คีวิสัย, 2556)

3. แนวคิดเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา มีบทบาททางการเมืองโดยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา นำไปใช้ปรับใช้ในทางการเมืองได้ แม้พระสงฆ์ในพุทธศาสนามีบทบาททางการเมืองที่แตกต่างกัน ตามบริบทของสังคมและวัฒนธรรม แต่พระสงฆ์ควรแสดงบทบาทให้เหมาะสมการเป็นนักบวชพระพุทธศาสนาตามบริบทของสังคมไทย ซึ่งพระสงฆ์มีบทบาทในการศึกษาอบรมสั่งสอนคนในสังคม และเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา รวมทั้งให้ความรู้ทางพระพุทธศาสนาตามโอกาสต่าง ๆ ในปัจจุบันบทบาทของพระภิกษุสามเณรได้เปลี่ยนแปลงไปตามสภาพสังคม โดยสภาพสังคมทั่วไปทั้งภายในและภายนอกประเทศมีการเปลี่ยนแปลงไป พระภิกษุสามเณรเข้ามาศึกษาวิชาทางโลกจากสถาบันสงฆ์สองแห่ง ได้แก่ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยลักษณะหลักสูตรคล้ายกับทางโลก เช่น การศึกษาหลักสูตรด้านรัฐศาสตร์ (ศีกฤทธิ ปราโมช, 2548)

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า กลไกทางการเมืองโดยมีอำนาจอธิปไตยปกครองดินแดนทางภูมิศาสตร์ที่มีอาณาเขตและมีประชากรแน่นอน โดยอำนาจดังกล่าวเบ็ดเสร็จทั้งภายในและภายนอก รัฐไม่ขึ้นกับรัฐอื่นหรืออำนาจอื่นจากภายนอก ทั้งนี้รัฐบาลมีหน้าที่ที่จะต้องใช้จ่ายเงินเพื่อป้องกันประเทศ รักษาความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ ส่งเสริมด้านการเกษตรการศึกษา การสาธารณสุขและกิจการบางอย่าง รัฐบาลโดยทั่วไปย่อมมีภาระหน้าที่สำคัญ 4 ประการ 1. ป้องกันและรักษาความสงบของประเทศ ดังนี้ 2. ให้บริการที่จำเป็นแก่สังคม 3. ส่งเสริมและควบคุมการผลิตการจำหน่าย 4. ดำเนินการกระจายรายได้ของบุคคลรัฐบาลจะทำหน้าที่เป็นตัวกลาง

กรอบแนวคิดการวิจัย

งานวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยกำหนดกรอบแนวคิดการวิจัยตามแนวคิด/ทฤษฎีโดยใช้เทคนิคสามเส้า ในการวิเคราะห์ข้อมูล โดยมีรายละเอียดดังนี้

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดการวิจัย

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ใช้การศึกษาค้นคว้าจากเอกสาร (Documentary Sources) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) และการสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิจัย 3 ระยะ ได้แก่

ระยะที่ 1 ศึกษาความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย จากสภาพแวดล้อมของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปและจากบริบทสภาพประวัติศาสตร์ โดยศึกษาจากเอกสาร หนังสือ ตำรา บทความทางวิชาการ งานวิจัย สืบค้นจากอินเทอร์เน็ต เป็นต้น ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท (Content Analysis Techniques)

วิธีการวิเคราะห์แบบอุปนัย (Inductive Analysis) วิธีการบูรณาการ (Integrate) และควบคุมคุณภาพงานวิจัยด้วยเทคนิคการวิเคราะห์สามเส้า (Triangulation Techniques)

ระยะที่ 2 ศึกษาบทบาทความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย โดยนำข้อค้นพบจากการวิจัยระยะที่ 1 มาสร้างแบบสัมภาษณ์สัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) จากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) จำนวน 30 รูป/คน ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท (Content Analysis Techniques) วิธีการวิเคราะห์แบบอุปนัย (Inductive Analysis) วิธีการบูรณาการ (Integrate) และควบคุมคุณภาพงานวิจัยด้วยเทคนิคการวิเคราะห์สามเส้า (Triangulation Techniques)

ระยะที่ 3 วิเคราะห์แนวโน้มและทิศทางความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทยโดยการสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) ระดมสมอง (Brain Storming) โดยต้องการรับฟังความคิดเห็นและข้อเสนอแนะ หาลักษณะร่วม (Common Character) รวมถึงหาข้อสรุปร่วม (Common Conclusion) เพื่อเก็บข้อมูลเกี่ยวกับแนวโน้มและทิศทางความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย ที่จะนำไปสู่การสร้างรูปแบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย ในหลากหลายมิติ จากผู้ทรงคุณวุฒิและผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 12 รูป/คน ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท (Content Analysis Techniques) วิธีการวิเคราะห์แบบอุปนัย (Inductive Analysis) วิธีการบูรณาการ (Integrate) และควบคุมคุณภาพงานวิจัยด้วยเทคนิคการวิเคราะห์สามเส้า (Triangulation Techniques)

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ที่ 1. ผลการวิจัยพบว่า ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย พบว่า พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิ เมื่อประมาณ พ.ศ. 236 ด้วยการส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศต่าง ๆ 9 สาย โดยการอุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช กษัตริย์อินเดีย ดินแดนที่เรียกว่าสุวรรณภูมิ ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง มีประเทศรวมกันอยู่ในดินแดนส่วนนี้ไม่น้อยกว่า 7 ประเทศ หนึ่งในนั้นคือประเทศไทย การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเข้ามานั้นคือประเทศไทยก็ได้นำแบบแผนในการดำเนินชีวิต ความเชื่อ ทศนคติ ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม เข้ามาสู่สังคมไทย และคนไทยด้วยเช่นกัน ผู้ปกครองของไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย มีการนำเอาพุทธศาสนามาเป็นแบบแผนในการปกครอง เช่น ในสมัยของพระยาสิทธิ พระองค์ทรงนำคำสอนทางพระพุทธศาสนามาใช้ในการปกครองบ้านเมือง ได้ทรงนิพนธ์วรรณคดีทางพระพุทธศาสนาเรื่องเตภูมิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง เพื่อสร้างเจตคติที่ดีลงในจิตใจของผู้ที่อยู่ใต้การปกครองให้รู้จักบาป บุญ การสร้างคุณงามความดี และอยู่ในอิริยาบถของผู้ปกครองอย่างผาสุก

วัตถุประสงค์ที่ 2. ผลการวิจัยพบว่า บทบาทความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย พบว่า พระพุทธศาสนา มีความสัมพันธ์กับรูปแบบของการเมืองการปกครองไทย มีรูปแบบการ

ปกครองที่เป็นประชาธิปไตย โดยอาศัยหลักพื้นฐาน แนวคิดพื้นฐาน บทกฎหมาย รูปแบบทางการเมืองของพระสงฆ์ จุดเน้นทางการเมือง ปรากฏการณ์ทางการเมืองที่เป็นรูปธรรม ผลกระทบทางการเมือง รูปแบบการแสดงออก ซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างตามยุคสมัยของประเทศไทย ทั้งนี้ ลักษณะของพระพุทธศาสนากับรัฐเป็นแบบของความสัมพันธ์ที่ต่างฝ่ายเกี่ยวเนื่องกัน รัฐอุทิศพระพุทธรูปศาสนาในเรื่องการสนับสนุนด้านต่างๆ พระพุทธศาสนาที่มีตัวแทนผ่านคณะสงฆ์ไทยตอบแทนด้านการให้ธรรมะหลักธรรมคำสอน ช่วยในการจรรโลงสังคมให้เกิดความสุขสงบ สันติ

วัตถุประสงค์ที่ 3. ผลการวิจัยพบว่า การวิเคราะห์แนวโน้มบทบาทของพระสงฆ์กับการเสริมสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองในสังคมไทย พบว่า ความเป็นอยู่และความต่อเนื่องของสังคม พุทธศาสนาทำหน้าที่เป็นพลังที่สร้างสรรค์บูรณาการของสังคม เป็นสถาบันที่ถ่ายทอด ปลูกฝังวัฒนธรรมและจริยธรรมทางสังคมก่อให้เกิดความรู้สึกร่วมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางวัฒนธรรมและความรู้สึกเป็นชาติ ในส่วนที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคม นอกจากพุทธศาสนาจะมีอิทธิพลต่อทัศนคติและค่านิยมแล้ว ยังมีบทบาทสำคัญในการกำหนดแนวทางความสัมพันธ์และการกระทำต่อกันระหว่างสมาชิกในสังคม ทำหน้าที่เป็นกลไกควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในสังคมอีกด้วย หลักการในพุทธศาสนาไม่เพียงเกี่ยวข้องกับธรรมชาติและปัญหาทางศีลธรรมเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวข้องกับความเท่าเทียมกันในโอกาสทางสังคมทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง

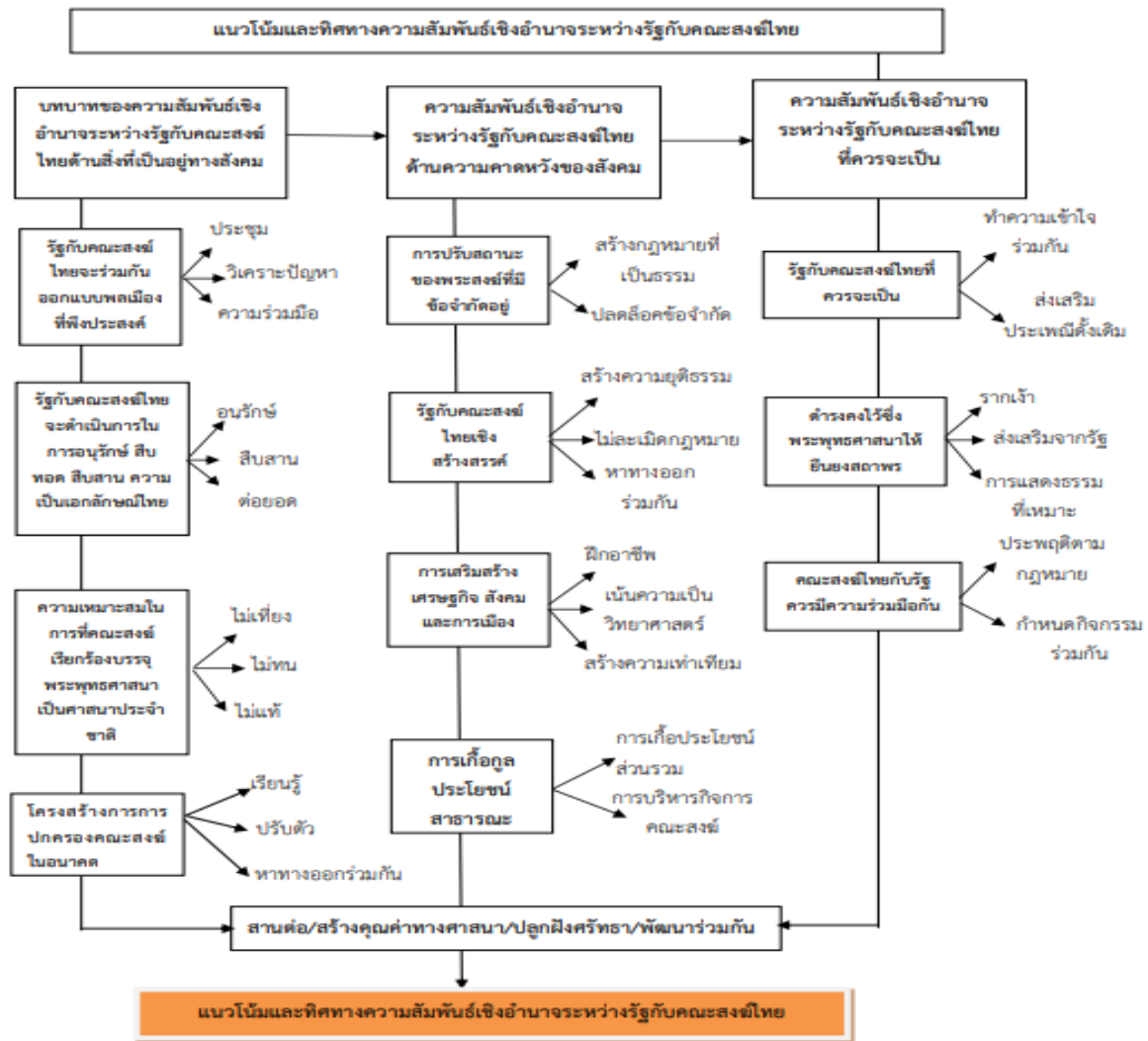
อภิปรายผลการวิจัย

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทยได้แก่ กำเนิดพระพุทธศาสนาภายใต้รัฐ พระพุทธศาสนากับรัฐในครั้งพุทธกาล พระพุทธศาสนากับการเผยแผ่สู่รัฐ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิ รัฐกับคณะสงฆ์ไทยสมัยสุโขทัย รัฐกับคณะสงฆ์ไทยสมัยอยุธยา รัฐกับคณะสงฆ์ไทยสมัยธนบุรี รัฐกับคณะสงฆ์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัฐกับคณะสงฆ์ไทยยุคเปลี่ยนผ่านการเมือง รัฐกับคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 รัฐกับคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 รัฐกับคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505- ปัจจุบัน รัฐกับคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 รัฐกับคณะสงฆ์ตามพระราชกำหนดแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2050 และ พ.ศ. 2547 มีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกันทั้งในลักษณะของการอุปถัมภ์ การสนับสนุน ความร่วมมือ และความขัดแย้ง เป็นกลไกเหมือนกับองค์กรหรือหน่วยงานทั่วไป ดังที่ เกษญา ผาทอง และ ชีรภัทร์ เสรีรังสรรค์ (2561) ได้กล่าวถึง ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพระพุทธศาสนาว่า บริบททางสังคมไทยฐานรากดั้งเดิมมีความผูกพันอันเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา มายาวนานตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงปัจจุบัน ความคุ้นเคยการยอมรับนับถือในสถาบันศาสนาพุทธจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะ ในปัจจุบันนโยบายของรัฐบาลที่ได้กำหนดนำมิติทางศาสนามารวมแก้ไขปัญหาวิกฤตสังคม

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า บทบาทความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย ได้แก่ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย ตามประวัติศาสตร์ ปัญหาความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย แนวโน้มและทิศทางความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย มีความเป็นมาอย่างยาวนาน ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูปลัดเกษภา ผาทอง และคณะ (2562) ที่พบว่า รัฐและพระพุทธศาสนาควรมีการส่งเสริมซึ่งกันและกัน ในฐานะเป็นสถาบันที่ก่อร่างสร้างประเทศมาด้วยกัน

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า แนวโน้มและทิศทางความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย ได้แก่ สถานภาพรัฐกับพระพุทธศาสนา ตามบริบทเชิงประวัติศาสตร์ แนวโน้มบทบาทของความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทยในการเป็นผู้รับการสนับสนุน ในการเป็นผู้มีส่วนได้เสีย ในการมีส่วนร่วมกำหนดนโยบายสู่การปฏิบัติที่ควรจะเป็น ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ ชาตรี อุตสาหกรรม (2561) ความสัมพันธ์เชิงอำนาจหมายถึงความสัมพันธ์ในทางกฎหมายที่ใช้อำนาจทางการปกครอง รวมทั้งความสัมพันธ์ที่มีต่อบุคคลในเชิงจารีตประเพณีที่เคยมีความสัมพันธ์ลักษณะดังกล่าวนี้หมายถึง ความสัมพันธ์ในด้านปฏิบัติการและการบริหารราชการในทุกระดับตั้งแต่ระดับบุคคล ระดับกลุ่มคน และระดับสังคม เมื่อรัฐใช้อำนาจในการปกครองบ้านเมืองผ่านทางกฎหมาย ในขณะเดียวกันพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อรัฐทั้งในระดับสถาบันและบุคคล ดังนั้นหลักธรรมที่รัฐควรนำมาปฏิบัติ

องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

ภาพที่ 2 แสดงแนวโน้มนวัตกรรมและทิศทางการสัมพันธเชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย

จากภาพที่ 2 พบว่า แนวโน้มนวัตกรรมและทิศทางการสัมพันธเชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย ผู้วิจัยได้ค้นพบในการลงพื้นที่วิจัยภาคสนามมีปัจจัยสำคัญอยู่ 3 ด้านหลัก ประกอบด้วย

1. บทบาทของความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทยด้านสิ่งที่เป็นอยู่ทางสังคม โดยการประชุมร่วมกันทุกภาคส่วน โดยตามหลักพระพุทธศาสนา คือ พุทธบริษัท 4 ที่ประกอบด้วย ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เพื่อวิเคราะห์ปัญหาให้เห็นถึงสถานการณ์ที่ผ่านมามีอันเกิดเป็นผลกระทบต่อบุคคลคณะสงฆ์ที่มีเหตุการณ์ผิดแผกไปจากเดิม ทั้งนี้ ทั้งรัฐและคณะสงฆ์ควรสร้างความร่วมมือ หาทางออก และกำหนดวิธีการในการดูแลกิจการพระศาสนาที่เป็นของดั้งเดิมให้อยู่คู่สังคมไทย โดยรัฐกับคณะสงฆ์ไทยจะดำเนินการในการอนุรักษ์ สืบทอด สืบสาน ความเป็นเอกลักษณ์ไทย และปรับโครงสร้างการการปกครองคณะสงฆ์ในอนาคต

2. ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทยด้านความคาดหวังของสังคม โดยการปรับสถานะของคณะสงฆ์ที่มีข้อจำกัดอยู่ภายใต้กฎหมายของรัฐ สร้างรัฐกับคณะสงฆ์ไทยเชิงสร้างสรรค์ การเสริมสร้างเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง นำมาสู่การเกื้อกูลประโยชน์สาธารณะ

3. ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย ที่ควรจะเป็น ทำความเข้าใจร่วมกัน ส่งเสริมประเพณีดั้งเดิม ดำรงคงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนาให้ยืนยงสถาพรโดยการกำหนดกิจกรรมร่วมกัน

สรุป

สังคมในทุกระดับชั้นเป็นแหล่งรวมคนหลายคนเข้าด้วยกัน ซึ่งในจำนวนผู้คนเหล่านั้น แต่ละคนต่างก็มีชีวิต มีจิตวิญญาณ มีความรู้สึกนึกคิดและมีจุดหมายปลายทางที่แตกต่างกันออกไป และด้วยเหตุนี้เองบางครั้งจึงทำให้สังคมต้องเกิดปัญหาหรือมีความสับสนวุ่นวายขึ้น อันเนื่องมาจากความแตกต่างทางด้านความคิดของแต่ละคน ซึ่งเมื่อใดก็ตามที่สังคมมีปัญหานั้นจะเป็นด้วยเหตุผลใดๆก็ตาม ผู้ที่จะทำหน้าที่ในการแก้ไขปัญหาเหล่านั้นให้หมดสิ้นไปได้ ก็หาเป็นใครที่โหนไม่ หากแต่เป็นหน้าที่ของสมาชิกทุกๆ คนนั่นเอง ที่จะต้องสามัคคีร่วมมือกันแก้ไขปัญหาและพัฒนาสังคมของตนเองให้ดีและมีความก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 หน่วยงานภาครัฐควรจัดกิจกรรมในการส่งเสริมการทำความเข้าใจและการเรียนรู้ร่วมกันในบทบาทความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพระพุทธศาสนา เพื่อจะได้ทำความเข้าใจถึงสถานะความสัมพันธ์ที่จะนำมาซึ่งการส่งเสริม สนับสนุนซึ่งกันและกัน

1.2 หน่วยงานภาครัฐควรพิจารณาถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนาในสถานการณ์ที่โลกเปลี่ยนแปลงไป โดยการกำหนดนโยบายในการส่งเสริมพระพุทธศาสนาที่ครอบคลุมมากยิ่งขึ้น

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

กระบวนการพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพระพุทธศาสนาควรให้ทำความเข้าใจกระบวนการและบทบาทหน้าที่อันพึงกระทำตามข้อกำหนดของภาครัฐที่สนับสนุน ส่งเสริมพระพุทธศาสนา และคณะสงฆ์พึงกระทำหน้าที่ตามบริบทเชิงพุทธในการเป็นผู้นำทางด้านจิตวิญญาณที่จะต้องกระทำตามกรอบของกฎหมายคณะสงฆ์และกฎหมายทางโลกมีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงนำไปสู่การพัฒนาาร่วมกัน

เอกสารอ้างอิง

- เกษภา ผาทอง และ ชีรภัทร์ เสรีรังสรรค์. (2561). พระพุทธศาสนากับการเมืองในสังคมไทย. *วารสารวไลยอลงกรณ์ปริทัศน์ (มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์)*, 8(1), 195–207. สืบค้นจาก <https://so06.tci-thaijo.org/index.php/var/article/view/146950>
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. (2548). *พระพุทธศาสนากับคึกฤทธิ์*. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.
- ชาติรี อุตสาหกรรมย์. (2561). *พัฒนาการความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ไทย (วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต)*. มหาวิทยาลัยมหามจุรี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชนกณ สมหวัง. (2565). *พุทธทัศน์เพื่อการสร้างสรรค์สังคมไทยสมัยใหม่ ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต)*. ลำพูน: วิทยาลัยสงฆ์ลำพูน.
- นคร พจนวรพงษ์. (2558). *ในคดีฆาตกรรมเชอร์รี่ แอน ดันแคน สะท้อนให้เห็นรอยต่างของกระบวนการยุติธรรมไทย*. สืบค้นเมื่อ 11 กันยายน 2565, จาก http://thaitribune.org/contents/detail/330?content_id=14918&rand=1508190591.
- บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. (2550). *ประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม*. นนทบุรี : สถาบันพระปกเกล้า.
- พงษ์พันธ์ ศิริวัลย์ . (2556). *แนวความคิดของ คำว่า รัฐ*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พระครูปลัดเกษภา ผาทอง, ชีรภัทร์ เสรีรังสรรค์, บุญทัน ดอกโธสง และ อิสระ สุวรรณบล. (2562). บทบาทของพระสงฆ์กับการเสริมสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองในพื้นที่ประเทศกัมพูชา ลาว พม่า และไทย. *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*, 7(6), 1662–1676. สืบค้นจาก <https://so03.tci-thaijo.org/index.php/journal-peace/article/view/207025/162442>
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2513). *พุทธเจดีย์*. พระนคร: ศิลปาบรรณาคาร.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2550). *ธรรมานุญชีวิต*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- วัลลภนา แสงไพศรค์. (2559). *การปกครองสงฆ์ภายใต้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505: ศึกษาปัญหา อุปสรรค และแนวทางการแก้ไข*(วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สมบุญ สุธาสารัญญ. (2527). *พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมือง*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุเทพ พงศ์ศรีวัฒน์. (2548). *ภาวะความเป็นผู้นำ*. กรุงเทพฯ: เอ็กซ์เปอร์เน็ท.